

Maailmakirjanduse mõõtmisest meil ja mujal¹

Liina Lukas

Teesid: Artikkel käsitleb maailmakirjanduse mõiste mahu ja sisu muutumist alates selle esilekerkimisest 19. sajandi algupoolel kuni tänapäeva käsitlusviisideni ja dilemmadeni, mille ees seisab võrdlev kirjandusteadus – distsipliin, mis peab maailmakirjandust oma uurimisobjektiks. Juttu tuleb ka väikese kirjanduse spetsiifilisest suhestumisest maailmakirjandusega ning maailmakirjanduse uurimisest ja õpetamisest Tartu ülikoolis alates selle rajamisest 1632 kuni eriala institutsionaliseerumiseni taasiseseisvunud Eestis – maailmakirjanduse õppetoolina.

Märksõnad: maailmakirjandus, võrdlev kirjandusteadus, tõlkekirjandus, eesti kirjandus, kirjandusõpetus, Tartu ülikool

„Maailmakirjanduse uurimiseks (ja võrdleva kirjandusteaduse õppetoolide olemasoluks) lihtsalt ei leidu ühtegi muud õigustust peale selle, et olla okas hinges, pidev intellektuaalne väljakutse rahvuskirjanduste uurimisele – eriti kohaliku kirjanduse uurimisele“ (Moretti 2003 [2000]: 158).

Eesti kirjandusharidusse kuulub juba algkoolist peale – tõlketekstidena – maailmakirjanduse mõõde. Ka meie akadeemilises kirjandusteaduses on maailmakirjanduse mõiste juurdunud: meil on maailmakirjanduse õppetool, maailmakirjanduse ajalood, õpikud, antoloogiad ja tõlkesarjad. Sageli kipub meie „maailmakirjandus“ piirduma Lääne kirjanduskaanoniga – meie maailm võiks olla avaram. Eelmisel sajandil tunduski paljudele nii meil kui ka mujal selle 19. sajandi algusest pärit mõiste avarus liiga pretensioonikas. Viimasel kümnendil on „maailmakirjandus“ uuesti päevakorras, tekitades ägedat poleemikat selle poolt ja vastu.

Artiklis käsitlen maailmakirjanduse mõiste mahu ja sisu muutumist alates selle esilekerkimisest 19. sajandi algupoolel kuni tänapäeva käsitlusviisideni võrdlevas kirjandusteaduses – distsipliinis, mis peab maailmakirjandust oma uurimisobjektiks. Artikli teises pooles võtan vaatluse alla maailmakirjanduse uurimise Tartu ülikoolis kuni eriala institutsionaliseerumiseni taasiseseisvunud Eestis – maailmakirjanduse õppetoolina.

Kuidas mõõta maailma(kirjandust)?

Maailmakirjanduse mõiste kerkis esile Euroopa kultuuri esimese suure kirjandusliku üleilmastumise ajastu lõppfaasis: Johann Wolfgang von Goethe, kes oli oma ja saksa kultuuri

1 Artikkel põhineb osaliselt minu saksa keeles ilmunud artiklil „Aneignung der Weltliteratur in Tartu“, mis on ilmunud ajakirjas *Interlitteraria* (Lukas 2015b). Artikli valmimist on toetanud HTMi uurimisprojekt „Eesti kirjandus võrdleva kirjandusuurimise paradigmas“ (IUT20-1).

„tormi ja tungi“ ajal 1770. aastatel hoolitsenud saksa kirjanduse iseseisvumise eest ja ajanud rahvuskirjanduse asja, kuulutas oma vanul päevil, 1827. aastal oma sõbrale Johann Peter Eckermannile: „Tänapäeval ei tähenda rahvuskirjandus enam palju, algamas on maailmakirjanduse ajastu ja igaüks peaks andma oma panuse, et tema tulekut kiirendada“ (Eckermann 1836 I: 325). Goethe sõnum kätkes endas nii hoiatust (rahvusliku) partikularismi eest (sel rahvuskirjanduste võidukäigu või ärkamise ajastul) kui ka nostalgiat valgustusajastu universalistliku haarde järele – maailma killustumisest keeldumist. Samaaegselt maailmakirjanduse mõistega kerkisid tema kirjutistes esile sellised mõisted nagu *maailmakodanik (Weltbürger)*, *maailmakommunikatsioon (Weltverkehr)*, *maailmaharidus (Weltbildung)*, mis osutasid üldhumaanse, rahvuste ja kultuuride vahelise mõistmise vajadusele ja võimalikkusele. Maailmakirjandust ei mõelnud Goethe väärtustavalt, esteetilistest kriteeriumidest lähtuvalt koostatud kaanonina, rahvaste kirjanduste paremikuna, vaid eri kultuuridest pärit autorite või tekstide vahelise suhtlusena. Ere näide sellisest kirjanduslikust kommunikatsioonist on Goethe enda looming, olgu siis suhtest Byroniga sündinud intertekstuaalsus („Faust I“ – „Manfred“ – „Faust II“) või luulekogus „Lääne-Ida diivan“² väljendunud elav huvi islami kultuuride vastu.

Varsti pärast seda hakkas maailmakirjanduse mõiste seostuma kaanoni ja väärtustamisega, tähendama „kõikide aegade ja rahvaste kirjandusliku loomingu paremikku, mille menu ületab rahvusliku lugejaskonna oma ning mis on saanud kõigi kultuurrahvaste ühiseks klassikaliseks kirjanduspärandiks“ (Grimm 1984: 1646). Üha rohkem taandus sealjuures valgustuslik usk kõigi rahvaste jaoks üldkehtivatesse esteetilistesse ja humanistlikke väärtustesse, selle asemele kerkis uue väärtusena rahvuslik omapära. Rahvuskultuuride poliitiline enesekehtestamine, milles kirjandusajalugudel oli täita oluline roll, oli vastus imperiaalsete suurriikide domineerimisele: keele ja rahvuse vahele võrdusmärgi seadmine oli seotud väikeste kultuuride iseseisvustootlusega. Taani kirjandusteadlane Georg Brandes, üks esimesi laiahaardelisi komparativiste, määratles maailmakirjanduse mõistet vastavalt sellele juba teisiti:

Kirjandused muutuvad tänapäeval üha rahvuslikumateks. Ma ei usu, et rahvus ja maailmakodanlus üksteist välistavad. Tuleviku maailmakirjandus on seda huvitavam, mida tugevamalt tuleb temas nähtavale rahvuslik pits, mida diferentseeritum ta on, ka kui tal kunstina on ühtlasi rahvusvaheline külg; see, mis on kirjutatud otse maailmale, ei kõlba kunstiteosena. Kunstiteos on pigem kindlus kui avatud linn! (Brandes 1899: 5.)³

Nii Goethe kui ka Brandese aegne maailmakirjanduse mõiste eeldab rahvuskirjanduse kui sidusa ja mõtteka nähtuse olemasolu ja respekti selle ees. Tänapäevane maailmakirjanduse mõiste on postkoloniaalsetes tingimustes, migratsiooni ja uue meedia arengust tingitud

2 Goethe luulekogu „West-östlicher Divan“ (1819) oli inspireeritud pärsia luuletaja Hafise loomingust.

3 Tsitaatide tõlked käesoleva artikli autorilt, kui pole teisiti märgitud.

üleilmastumise tõttu hoopis teistsugune, kuivõrd rahvuskirjanduse mõiste piirid on hapramad, kultuurilised identiteedid hübriidsemad, juhuslikumad, valitavad. Ka kirjanduses kerkib küsimus maailma järele teisiti: kas on võimalik maailmakirjandus analoogiliselt maailmamuusikale? Kas on võimalik, et nii nagu Bachi ei pea tõlgendama saksa muusika kontekstis või Pärti eesti omas, suhestuvad ka kirjandusteosed globaalsel väljal omavahel ega olegi niivõrd sõltuvad rahvuskultuurilisest kontekstist? Kas on olemas kirjandusmaailm analoogselt muusikamaailmale?

Sellist olukord kujutles Erich Auerbach 1952. aastal oma essees „Maailmakirjanduse filoloogia“ (vt selles numbris lk 216–225), mööndes, et sellega oleks maailmakirjanduse mõiste ühtaegu teostatud ja tühistatud. Sest mis keeles peaks selline maailmakirjandus sündima? Angloameerikalikus kultuuriruumis kiputakse sellest küsimusest tihti mööda vaatama, kuid väikese kultuuri seisukohalt osutub see eksistentsiaalseks.

Auerbachi apokalüpsis ehk nägemus ühest üleilmsest kirjanduslikust kultuurist ei ole siiski veel teostunud, kuigi teema on aktuaalsem kui aastal 1952. Kirjandus on endiselt veel lingvistiline ja kultuurikontekstiga tihedasti seotud nähtus ning väikese kirjanduse⁴ – väiksearvulise autor- ja lugejaskonnaga kirjanduse šansid end selles nähtavaks teha on teiste kunstiiliikidega võrreldes väiksemad. Isegi siis, kui tema autor täidab maailmakirjanduse sisulised kriteeriumid ehk küünib rahvuskirjanduse piiridest üle üldinimliku valda, puudutades miskit, mida ei määratle keel, kultuur ega ajalugu. Kirjandusmaailm on ebavõrdsem muusikamaailmast.

Maailmakirjandus kui haridusprogramm

„Väikerahvale on tõlkekirjanduse probleem üks olulisemaid vaimse elu küsimusi – võrratult olulisem kui ühelegi suurrahvale, ning seda olulisem, mida vähem on asjaomasel rahval olnud võimalust iseseisvalt midagi luua“ (Oras 2003a [1931]: 31).

Maailmakirjanduse lugemise ja uurimise eesmärgiks on ühelt poolt heuristiline huvi maailma kultuurilise mitmekesisuse vastu, teiselt poolt diferentseeritum kultuuriline enesemõistmine. Vastavalt on sõnastanud kirjanduslookirjutuse eesmärgi Jüri Talvet: „Rahvuslikele kirjanduslugudele saab anda uue kvaliteedi, kui osatakse õiglaselt suhestada „oma“ ja „teine“, s.t kui rahvuskirjanduse nähtused paigutatakse maailmakirjanduse laiematesse

4 Väikese kirjanduse mõistet ei kasutata siin tähenduses *littérature mineure*, nagu seda on teinud Gilles Deleuze ja Félix Guattari oma Kafka-käsitluses (keelelise „eksterritorialiseerimise“ olukorrana, milles etniline vähemus kasutab „suurt keelt“, nagu nt saksakeelne haritlaskond valdavalt tšehhikeelses Prahast – Deleuze, Guattari 1975) ega ka Pascale Casanova tähenduses domineeritud, perifeerse kirjandusena (Casanova 2004: 181), vaid, väärtusneutraalselt, väiksearvulise kõnelejaskonnaga keele kirjandusena.

kontekstidesse või käsitletakse neid ajaloolise ühisuse kultuuritaustal, mis väljub antud rahvuskultuuri piirest“ (Talvet 2005a: 107).

See on goethelik programm: „Kes ei tunne võõraid keeli, ei tea midagi ka enda omast“ (Goethe 1998: 508). Goethel polnud kavatsust maailmakirjanduse abil maailma vallutada või koloniseerida. Maailmakirjandus tähendas tema jaoks maailmaharidust – *Weltbildung*’it. „[---] on hea, et te teete ikka ja jälle tutvust kõige sise- ja välismaisega, et näha, kust õieti leida kõrgeimat maailmaharidust, nagu luuletaja seda vajab,“ tunnustas Goethe Eckermanni (vt Eckermann 1836 II: 15). Maailmakirjandus oli osa humboldtlikust *Weltbildung*’ist, mis kätkes endas nii eneseharimist maailma kultuurihüvede abil kui ka – haritumana – aktiivset maailma kujundamist.

Sarnase eesmärgi seadis sajand hiljem Ants Oras eesti kultuurile: „Üheks meie rahvusliku kultuuri [---] esmajärguliseks ülesandeks on oma vaimsuse viljastamine kõigi mineviku ja oleviku vaimutöö suurte võitudega“ (Oras 2003c [1937]: 94). Väikese kirjanduse jaoks on eneseharimine maailmakirjanduse abil eriti oluline, see tagab „vaimse atmosfääri tihendamise“ (Oras 2003a [1931]: 31). Kui suured, esteetilisi väärtusi kehtestavad ehk Pascale Casanova terminoloogiat kasutades „Greenwichi kirjandusmeridiaanile“ (Casanova 2004: 4) lähedal asuvad kirjandused võivad universaalsusele pretendeerides endale lubada eneseküllasust, seda ise tähele panemata,⁵ siis, nagu on öeldnud Jüri Talvet, „väikekultuurid ei saagi olla teisiti kui avatud. Avatus on nende loomulik seisund.“ (Talvet 2005b: 434.) Sedalaadi avatust ei tule käsitleda mitte võõrmõju või „enesekoloniseerimisena“, vaid kultuuri rikastamise võimalusena, kultuuri arengumootorina.

Ei ole olemas üht ja ainsat maailmakirjandust. Meie maailma mõiste sõltub sellest, kus me asume. Iga kultuur loob endale oma maailmakirjanduse vastavalt oma ajaloole, hetkevadjadustele ja huvidele. See valik ütleb rohkem tõlkiva kultuuri ja vähem maailmakirjanduse kui sellise kohta. Igasugune katse leppida kokku üldkehtivas maailmakirjanduse kaanonis eeldab universaalseid esteetilisi kriteeriume, kuid – kelle käes on esteetiliste kriteeriumide monopol?

Eesti „maailmakirjandusel“ on oma ajaloolised põhjused, mis juhivad meid Balti kirjakuultuuri ajaloolise mitmekeelsuseni: eesti kirjandus kujunes intensiivses suhtluses teiste keelte ja meeltega, enamgi veel, eesti kirjakuultuur tekkis muukeelsena, tõlkelisena. See sai alguse maailmakirjanduse tekstide tõlgetest või mugandustest. Ka paralleelselt kirjakuultuuriga kauem kui mujal Euroopas kõrvuti eksisteerinud suuline pärimuskultuur ammutas vorme ja motiive muukeelsest kirjalikust ja suulisest kultuurist. Nii on suur osa eesti kirjanduse tüvitexte võõrast päritolu ning vastupidi, teisest kultuurist pärit tekstid võivad olla muutunud nii

5 Tähelepanuväärne on fakt, et tõlkekirjandus moodustab ingliskeelsetes maades 2–4% kõigist avaldatud raamatutest, seevastu Euroopas ulatub see nii mitmelgi maal ligi pooleni avaldatavast ilukirjandusest. Vt Tamm, Väljataga 2010.

omaseks, et oma ja võõra piiride tõmbamine muutub võimatuks ja mõttetuks. Cornelius Hasselblatt on õigustatult kõnelnud vajadusest kaasata eesti kirjanduslukku eesti tõlkekirjanduse ajaloo ehk lugemisajaloo, millel on vähemalt sama suur roll kirjandusliku teadvuse kujunemisel kui originaalloomingul (Hasselblatt 2011). Originaalsuse ja autentsuse otsingutest huvitavamaks osutub küsimus, mismoodi, mis eesmärgiga ja mis põhjusel on just need kultuurilised elemendid ja just sel ajahetkel seotud ning sünteesitud mõtestatud funktsionaalseks tervikuks, kultuuri orgaaniliseks osaks.

Mõistagi ei saa mööda vaadata selle ajalooliselt kujunenud kultuurisuhtlusmodeli ebavõrdsest (koloniaalsest) iseloomust. Postkoloniaalsed teooriad on teravdanud silma nende kultuuriliste tõrje- või adapteerimismustrite nägemiseks, mida domineeritud kultuur selles kultuurivahetusprotsessis välja arendas (*mimicry*, vt Bhabha 1994, *hidden transcripts*, vt Scott 1990). Võib oletada, et ajalooliselt kujunenud kultuurisuhtlusmodel on tüüriinud olulisel määral ka postkoloniaalse ajajärgu kirjandussuhteid. Maailmakirjandusel on olnud postkoloniaalse identiteedi kujunemisel keskne roll ja see on iseloomulik kõigile väikestele, kaua suurte poolt domineeritud kultuuridele. Ants Oras kirjutab 1937. aastal: „Tšehhid tunnistavad, et nende vaimne iseseisvus õieti algas siis, kui Jaroslav Vrchlický hiiglatöö maailmakirjanduse suurteoste vahendajana nad vabastas saksa vaimse hegemoonia alt“ (Oras 2003c [1937]: 95). Ja teisel: „Nagu tšehhid saksa, nii püüavad soomlased vabaneda rootsi eeskostest, ja üheks kõige enam tähelepanu ja harrastajaid leidnud vahendiks on säälgil maailmakirjanduse tõlkimine“ (Oras 2003b [1935]: 60).

Samasuguse enesekindla konstruktivismiga asus maailmakirjandusele tuginedes oma postkoloniaalset kultuurilist identiteeti rajama eesti kultuur: „Kuid seda, mis meie oma kirjanduslugu võlgu jääb, peab tasuma maailmakirjanduse historia! (Tuglas 1912: 100).

Selles haridusprogrammis on tõlkimisel erilisel suur roll, nagu osutab ka Ants Orase eelpool toodud tsitaat. Väike kultuur võidab arusaamast, et kirjandus on tõlgitav ja et tõlkes kaob vähe. Selles arusaamas peitub ka väikese kirjanduse kui maailmakirjanduse šanss: sattuda tõlgituna teise kultuuri vaatevälja on tõenäosem, kui jääda lootma vaid sellele, et ehk keegi kunagi võtab ette jalavaeva lugeda eesti kirjandust eesti keeles. (Õnneks on ka neid!)

Tuleb leppida, et tõlge tähendab ühtlasi originaali võõrandamist lähtekultuurist. Tõlkeots kohandub sihtkultuuriga, saab uue tähenduse sihtkultuuri väärtussüsteemis ja nii võib ilmuda, et rahvuskirjandus ei väärtusta teoseid, mis osutuvad menukaks rahvusvahelisel kirjandusväljal, või ka vastupidi. Nii loob tõlge rahvuskirjanduse ja maailmakirjanduse vahele alati teatava pinget, mis on väärt teadvustamist, ehk Jüri Talveti sõnul:

Mõnelgi juhul võivad vaated „väljast“ või „piirilt“ ajendada tähtsaidki muutusi kirjandusteoste või – nähtuste aksioloogias. Kriitiline perspektiiv eranditult rahvuskultuuri „seest“ – isegi kui tegemist on n.-õ. suure kultuuriga – ei ole eales osutunud küllaldaseks maailmakirjanduse kriteeriumide kujundajana. (Talvet 2005a: 101.)

Maailmakirjandus võrdleva kirjandusteaduse objektina

Maailmakirjanduse mõiste esilekerkimine 19. sajandi algupoole oli ühtlasi võrdleva kirjandusteaduse sünnihetk. Mõistagi leidis kirjanduste võrdlevat vaatlust juba antiigist alates, kuid võrdleva kirjandusteaduse programm – rahvuskirjanduste võrdlus rahvusülesest vaatepunktist – sündis ajajärgul, mil kirjandust ja kunsti hakati nägema – paradoksaalsel viisil – rahvusvaimu kandjana. Nii võib just Johann Gottfried Herderit pidada võrdleva kirjandusteaduse rajajaks. Oma võrdlevates uurimustes, nagu näiteks „Ossianist ja vanade rahvaste lauludest“, „Keskaegse saksa ja inglise luulekunsti sarnasusest“, „Homerosest ja Ossianist“, otsis Herder eri rahvaste loomingu erijooni, olles samas veendunud nende funktsionaalses sarnasuses, üldhumaanses sisus, mis lõpuks võimaldab nende üldarusaadavust ja -kehtivust tõlkes.

19. sajand armastas otsida „võõrmõjusid“ ja nii keskendus positivistliku ajalookirjutuse voos kujunev distsipliin esialgu peamiselt mõju-uuringutele. Pikka aega asus võrdleva kirjandusteaduse objekt Reini jõe kallastel, piirdudes saksa-prantsuse vastastikuste kultuuriliste laenude (või „kingituste“) kaardistamisega ning kuni II ilmasõjani oli selle olulisimaks paigaks Pariis ja institutsiooniks Sorbonne'i ülikoolis asuv Institut des Littérature Modernes et Comparées.⁶ Kuid kontseptuaalsem avalööök distsipliinile tuli kultuuriruumist, kus võrdlus polnud mitte abstraktne konstruktsioon, vaid igapäevaselt kogetud praktika: esimene võrdleva kirjandusteaduse ajakiri, *Acta Comparationis Litterarum Universarum* asutati 1877. aastal mitmekeelses ja -rahvuselises regioonis Rumeenias, Cluj' ehk ungaripäraselt Kolozsvári ülikoolis, sealse kirjandusprofessori, saksa päritolu Hugó Meltzli ja ungarlasest võrdleva keeleteaduse professori Samuel Brassai initsiatiivil. Kritiseerides Euroopa kirjanduslike keskuste natsionalismi ja hegemonismi, soovis ajakiri naasta goetheliku maailmakirjanduse käsituse juurde, rõhutades ajakirja kümne ametliku keelega polüglotismi (vastustades monoglotismi) ja avatust nii Aasia kui ka väiksemate Euroopa kultuuride suunas. Ajakirja toimetuskolleegium, kuhu kuulus 24 liiget maailma eri paigust, moodustas esimese võrdleva kirjandusteaduse ühingu: *Societas Comparationis Litterarum Universarum* (SCLU).

Cluj' projekt oli sümpaatne, kuid liiga pretensioonikas ettevõtmine, loomaks järjepidevat distsiplinaarset traditsiooni. Siiski on keelteoskus ja mitme kultuurikonteksti tundmine jäänud senini võrdleva kirjandusteaduse paleuseks. Ja ühtlasi tema piiratuseks. Mida globaalsemaks,

6 Kõige esimene võrdleva kirjandusteaduse õppetool asutati 1861. aastal Napolis, kuid järjepidevust seal siiski ei tekkinud. Prantsusmaal asutati esimene võrdleva kirjandusteaduse õppetool 1892. aastal Lyonis, kus professoriks oli Joseph Texte, kuid tema järglane Fernand Baldensberger tõi õppetooli üle Sorbonne'i ülikooli, andes selle seejärel edasi Paul Hazardile. USAs rajati võrdleva kirjandusteaduse õppetoolid küll juba 19. sajandi lõpus (1890 Harvardis, 1899 Columbias ja New Yorkis), kuid Ameerika komparativistika võidukäik algab ikkagi peale sõda sinna emigreerunud Euroopa mõjukate kirjandusteadlaste juhtimisel (Leo Spitzer, Erich Auerbach jt).

ligipääsetavamaks muutub maailm, seda rohkem tundub takistusena, et maailmakirjandus moodustub sadades keeltes kirja pandud tekstidest, mille originaalkeeles hoomamine on võimatu. Kui 20. sajandil tundus maailmakirjanduse projekt liiga ambitsioonikas, siis sajandi lõpust peale on püütud sellest taas kinni haarata, kirjeldamaks globaalseid muutusi kirjanduses – analoogselt maailmamajandussüsteemi teooriatele (Fernand Braudel, Immanuel Wallerstein). Palju poleemikat põhjustas Pascal Casanova idee „kirjasõna maailmavabariigist“ (*République mondiale des lettres*, 1999): Pierre Bourdieu väljateooriale tuginedes kirjeldas Casanova maailmakirjandusvälja kujunemist, struktuuri ja toimemehhanisme turumajanduslikes tingimustes – kui (suurte) rahvaste võistlust kontrollida kirjandusmaailma tempot, väärtusi ja kriteeriume (Casanova 2004). Samal ajal kerkis Ameerika komparativistikas esile suund, mis maailmakirjanduse mõistet taaselustades otsib võimalusi globaalsema üldistusvõime saavutamiseks kui aeganõudev ja mitme keele oskust ning kultuuriliste kontekstide head tundmist eeldav *close reading*. Lahenduseks on pakutud nii eri kirjanduste spetsialistide koostööd (nt Damrosch 2003), mis seni suurejoonelisimalt on realiseerunud Rahvusvahelise Võrdleva Kirjandusteaduse Assotsiatsiooni monumentaalses kirjanduslooprojektides (vt Valdés, Kadir 2004; Cornis-Pope, Neubauer 2004–2010), kui ka digitaalajastul hõlpsasti teostatava kvantitatiivse analüüsi meetodite ja statistika kasutamist kirjandusteaduses (nt Franco Moretti kauglugemise meetodist vt Moretti 2003 [2000] ja 2013 ning kvantitatiivseid uurimusi romaani levikust, Moretti 1997 ja 2005).

Kas kirjandusteos on kindlus või avatud linn? Selle dilemma ees on seisnud ja seisab tänini kirjandusteadus, mis tahab tegeleda maailmakirjandusega. Kas kindlus tuleb vallutada aeganõudvaid kultuurilisi lahinguid lüües – õppides keeli ja kultuure, tajudes nende erilist vaimu ja selle vaimu ajalugu? Või on võimalik astuda sisse lahtisest väravast, kaukas heal tasemel inglise keel ja *second-hand*-lektüür? Kui esimese, tekstuaalsest suletusest lähtuva hermeneutika probleemiks on piirdumine paari-kolme kultuurilise kontekstiga, siis teises, hõlpsat üleilmset kättesaadavust taotlevas lähenemises võib maailmakirjanduse mõiste muutuda ingliskeelseks tõlkekirjanduseks ja sellega, oma kavatsuste vastaselt, kultuurilise imperialismi vahendiks.

Metoodilisi otsinguid on saatnud kaanonikriitika. Maailmakirjanduse kaanoni (kui eurotsentristliku) revideerimise vajadus tõusis päevakorda postkoloniaalses olukorras, mil nii Põhja-Ameerika kui ka Euroopa seni monorahvuslikud (või -keelsed) koloniaalriigid seisid silmitsi kolonialismi pärandiga – subalternse, allutatud kultuurilise teisega, mis ei leppinud järkjärgulise assimileerimisega „emamaal“, vaid ootas oma teisesuse aktsepteerimist ja kultuurilist dialoogi. Vajadust kaasata maailmakirjanduse kaanonisse migratsioonitaustaga kirjandused ja „subalternsed perspektiivid“ rõhutas Ameerika Võrdleva Kirjandusteaduse Assotsiatsiooni (ACLA) nn Bernheimi raport 1995. aastal. Ei olnud küsimust, mis keeles seda dialoogi pidada – enesestmõistetavalt impeeriumide keeles, mis olid koloniaalalale importinud oma keele ja kultuurilised mustrid. Nii laienes maailmakirjanduse mõiste – post-

koloniaalse pärandina – anglofoonse, frankofoonse, lusofoonse ja hispanofoonse kirjanduse abil. 2006. aastal võis Ameerika komparativist David Damrosch kuulutada: „on isegi võimalik sedastada, et endine eurotsentristlik kaanon on üldse koost lagunened“ (Damrosch 2003: 44). Uut kaanonit esitles „The Longman Anthology of World Literature“ (The Longman Anthology 2004) ning veelgi ulatuslikumalt „Norton Anthology of World Literature“ uusväljanne 2012. aastal (The Norton Anthology 2012). Kas kehtestas see tõepoolest representatiivsema maailmakirjanduse kaanoni või asendas ühe teisega?

Eestist, Euroopa kirdenurgast vaadates võiksime kurta Kesk- ja Ida-Euroopa kirjanduste alaesindatuse üle ameerikalikus maailmakirjanduse kaanonis. See võtab küll arvesse postkoloniaalset üleilmastumist, mis on toonud kultuurilise teise otse oma ukse ette, vähem aga arvestanud Euroopa-sisese kultuurilise mitmekesisusega Kesk- ja Ida-Euroopas, mis on ju ka alati olnud sama vana kui tema „vanaks Euroopaks“ peetud teine pool. Alles raudse eesriide langemine tuletas meelde, et Euroopa kirjandus ei piirdu ainult inglisis-, prantsus-, hispaania-, itaalia- ja saksakeelse kirjandusega, vaid hõlmab veel kümnetes keeltes kirja pandud kirjandusi, mis moodustavad kolmandiku Euroopast. On üleolev neid suure suulise pärandi, kuid hilise kirjandusliku küpsemisega keeli tasalülitada kui „mittekirjanduslikke“, vastandades neid kui „rahvuslikke“ kirjandusi (*national tongues, national literatures*) suurtele „denatsionaliseeritud“ kirjanduskeeltele. Ka väikestes keeltes vahendatud ajalooline ja kultuuriline kogemus on Euroopa kogemus, mis taotleb enesele kohta maailmas ja (vähemasti euroopalikus) maailmakirjanduskaanonis. Selmet kurta ameerikaliku maailmakirjanduse kaanoni puuduste üle, võiks Euroopa pakkuda kõrvale oma (eurotsentristliku) „maailmakirjanduse“, mis põhineks aga avaramal Euroopa-mõistel, väärtustades Euroopa kultuurilist mitmekesisust ning väikeste kirjanduste panust maailmakirjandusse.

Maailmakirjanduse uurimine Tartu ülikoolis

Maailmakirjanduse uurimise ajalugu Tartus on tagasiviidav Academia Gustavianasse, kus, nagu humanistlikus ülikoolis tavaks, oli olemas poetikaprofessor.⁷ Selle tuntuim omanik Laurentius Ludenius (1592–1654) juhendus oma poeetikaõpetuses eeskätt Horatiuse „Luulekunstist“ (Viiding 2002: 24), mis lähtus võrdlusest rooma ja kreeka luulekunsti vahel: kreeka luule oli rooma kirjanduse jaoks mõõdupuu ning rooma luuletajad pidid looduse ja maailma kõrval jäljendama kreeka poeete, kelle talent oli pärit muusadelt endilt, samal ajal kui rooma poisid pidid kõik saavutama visa töö ja õpingutega. Kuid antiikeeskujud asetsid toonases poeetikaõpetuses võrdluse kaasaegsete, nii humanistlike kui ka rahvakeelsete luuletajatega, seda esmajoones Martin Opitzi poeetika mõjul, mille põhimõtted juurdusid nii

7 Poetika käsitlemise kohta varauusaegses Eestis vt Kristi Viidingu artiklit Methise eelmises numbris (Viiding 2015).

teoorias kui praktikas ka Tartus ja Tallinnas (eriti Tallinnas elanud kroonitud poeedi Paul Flemingi vahendusel). Antiikeeskujude kippus kaotama oma absoluutset kehtivust kristliku poeesia ülevuse ees, nagu näha Tallinna gümnaasiumiõpetaja Johann Hörnicki (1621–1686) „Luulekunsti ülistusest“ (Hörnick 1671). Tartu üliõpilase Jakob Lotichuse arvates tuleb aga mesilase kombel korjata mett mõlemalt. Oma „Kõnes luulekunstist“ (1642) ta kirjutab: „Selleks et meid nähtaks püüdnemas eruditsiooni saavutamise poole, ei jäta me miskit uurimata, vaid kogume kõikjalt kasutoovat – justkui mesilased, kes istuvad kõigil õitel, ent nopivad üksnes kasulikku“ (tsit. Viiding 2015: 184).

Kui 1802. aastal Tartu ülikool kui Kayserliche Universität Dorpat – ainsa saksakeelse ülikoolina kogu Vene impeeriumis – taasrajati, ei piiratud kirjandusajaloo õpingutes enam üksnes antiigiga, kuigi just selleks ajaks oli klassikaline filoloogia iseseisva distsipliinina etableerunud ja jõudnud otseteed distsipliini sünnihällist Hallest Tartusse: taasavatud ülikooli üks esimesi, pikaajalisemaid ja silmapaistvamaid õppejõude Karl Morgenstern (1770–1852), kes oli õppinud Halles Friedrich August Wolfi käe all, tuli 1802. aastal Tartusse reetoorika ja klassikalise filoloogia, esteetika ja kirjandusajaloo professoriks. Morgenstern õpetas Tartus 35 aasta vältel (kuni 1832) klassikalise filoloogia, esteetika, poeetika ja kunstiajaloo kõrval ka üldist kirjandusajalugu, käsitledes võrdlevalt kreeka, rooma, heebrea, juudi ja kirikuisade tekste. Selle kõrval pidas Morgenstern loenguid ka kaasaegsest kirjandusest, mis toonases ülikoolipraktikas ei olnud sugugi tavaline – enamikus ülikoolides piirdus ülikoolistudium peamiselt siiski antiikkirjanduse kursustega. Oma loengutes, nt „Rea filosoofiliste romaanide vaimu ja seose üle“ („Über den Geist und Zusammenhang einer Reihe philosophischen Romane“, 1810, 1811, 1812), „Kujunemisromaanide olemusest“ („Über das Wesen des Bildungsroman“, 1819), „Kujunemisromaanide ajaloo kohta“ („Zur Geschichte des Bildungsroman“, 1820) käsitles Morgenstern Euroopa romaanide ajalugu võrdlevast vaatenurgast ning arendas kaasaegsetele romaanidele, eeskätt Goethe Wilhelm Meisteri romaanidele tuginedes välja *Bildungsroman*'i teooria (vt Lukas 2015a), esitledes seda ka kohalikes kirjanduslik-teaduslikes ajakirjades, eeskätt enda rajatud Tartu esimeses kirjandus- ja kunstikriitilises ajakirjas Dörptsche Beiträge für Freunde der Philosophie, Litteratur und Kunst (1813–1821). Kuid nagu praegu, oli ka siis perifeersest Tartust raske teaduslikku saavutust laiemasse käibesse tuua ning nii aktualiseeris selle mõiste alles Berliini õpetlane Wilhelm Dilthey 1906. aastal (raamatus „Elamus ja luule“ / „Das Erlebnis und die Dichtung“, Dilthey 2005: 253 jj).

Kuigi toonast kirjandusajaloo, klassikalise filoloogia ja pedagoogika õppetooli võis ka edaspidi näha üldise kirjandusloo „kompetentsikeskusena“ – aastail 1831–1861 oli professoriks Christian Friedrich Neue (1799–1886), kes luges antiikkirjanduse kõrval ka kesk- ja uusaja kirjandust (Anzeige der Vorlesungen 1852: 8) – võttis üha enam vastutuse uuema kirjanduse õpetamise eest saksa keele lektoraat. Morgensterni eeskujul uuema kirjanduse õpetamisel jätkasid Tartus Carl Eduard Raupach (1793–1882) ja Victor Hehn (1813–1890). Mõlemad olid kohalikku päritolu ja juba ka Tartu ülikooli kasvandikud, Morgensterni õpilased.

Haapsalust pärit Raupach, kes õpetas aastatel 1820–1846 itaalia ja saksa filoloogiat, oli kirjanduslike huvidega, pidas samuti loenguid kaasaegsest saksa kirjandusest ning jätkas Morgensterni eeskuju ka kohaliku kirjanduselu konsolideerijana ja kirjandusliku ajakirja väljaandjana (Inländisches Museum, 1820–1821, Neues Museum der teutschen Provinzen Russlands, 1824–1825), eesmärgiga „aidata kaasa elavamale kirjanduslikule suhtlusele ja haardele meie isamaa haritlaste seas“ (Raupach 1820: III). Et see õnnestus, näitab seegi, et kirjanduslikud huvid olid paljudel Tartu õppejõududel: saksa keele lektori ja raamatukoguhoidja Carl Friedrich Ludwig Peterseni (1775–1822) ümber moodustus kirjandusring, nn Winkel-Clubb. Nii Petersen kui ka tema järglane saksa keele lektoriametis August Heinrich Weyrauch (1788–1865) olid rohkem luuletajad kui filoloogid. Ülikooli rektor Friedrich Eberhard Rambach (1767–1826) kirjutas näitemänge (mõned neist koos oma õpilase Ludwig Tieckiga) ja õudusromaane. Geograafia ja statistikaprofessor Karl Ludwig Blum (1796–1869) on kirjanduslukku läinud Jakob Michael Reinhold Lenzi draama „Haavatud peigmees“ („Der verwundete Bräutigam“) väljaandjana (Lenz 1845).

1846. aastal võttis Raupachilt lektorikoha üle tartlane Viktor Hehn, kellest kujunes kahtlusteta Tartu saksakeelse ülikooli võimekaim ja tuntuim kirjandusloolane – kuni tema õnnetu vangistuseni ja pagenduseni Tuulasse poliitilistel põhjustel 1851. aastal. Käes oli Nikolai I umbne ajastu, mis püüdis tasalülitada juba toona oma vabameelsusega tuntud Tartu.

Hehn ei piirdunud Tartus saksa keele ja õppejõuna sugugi vaid kitsalt filoloogilise lähememisega, vaid kasutas uuenduslikumaid kultuuriteaduslikke uurimismeetodeid, kui see üldiselt Saksamaa ülikoolides sel ajal tavaks oli. Tema teosed, nt Itaalia maastiku füsiognoomiast („Ueber die Physiognomie der italienischen Landschaft“, 1844) või soola rollist Euroopa kultuurilooos („Das Salz. Eine kulturhistorische Studie“, 1873), essee humanismist („Der Humanismus“, 1866), eriti aga „ajaloolis-lingvistiline visand“ kultuuritaimede ja koduloomade jõudmisest Aasiast Euroopasse („Kulturpflanzen und Haustiere in ihrem Übergang aus Asien nach Griechenland und Italien, sowie das übrige Europa. Historisch-linguistische Skizzen“, 1870) on tänapäeval üllatavalt aktuaalse vaatenurgaga võrdlev-interdistsiplinaarsed kultuuriloolised uurimused, mille taotluseks on vaadata kliima, maastiku, floora ja fauna ning inimtegevuse koosmõju. Oma Tartus peetud loengutes käsitles ta kaasaegset saksa kirjandust, mis tihti ka Saksamaa ülikoolide õppeprogrammidesse jõudis alles palju hiljem. Hehni postuumselt ilmunud Goethe-käsitlusi (nt „Über Goethes Gedichte“, 1911) on ka hiljem kõrgelt hinnatud.

Et Tartu toonast kirjandusteadust iseloomustab võrdlev haare, illustreerib hästi Tartus dotsendina töötanud Johann Heinrich Neukirchi (1803–1870) 1853. aastal Kiievis välja antud kirjanike kaanon („Dichterkanon“), mis nimetab ära „kõigi aegade ja rahvaste luulekunsti täiuslikemad teosed“ (Neukirch 1853). Neukirchi üle 500 lehekülje ulatuv maailmakirjanduse kaanon hõlmab hiina, india, pärsia, heebrea, araabia, kreeka, rooma, itaalia,

hispaania, portugali, prantsuse, inglise, gaeli, saksa, hollandi, uuskreeka, taani, rootsi ja vene kirjandust, sisaldades lisaks teostenimekirjale ka andmeid nende autorite kohta. Sisesejuhatuse ja eessõna asemel on novell pealkirjaga „Ühe lihtsa elu õhtu“ („Ein Abend aus einerm harmlosen Leben“), mille aja- ja toimumiskoht on täpselt antud: 19. detsembril 1849 kell viis õhtul Kiievi ülikooli kuulsa peahoone lähedases majas. Selles 68 lehekülje pikkuses salongivestluses arutletakse luulekunsti olemuse ja kasu üle ja õigustatakse maailmakirjanduse tundmist järgmiselt:

Kui tahta piirduda ainult oma rahva poeetilise kirjanduse lugemisega, oleks see sama, kui tunda ainult oma maa ajalugu ja geograafiat. [...] Sest uurides erilise põhjalikkusega üht kirjandust, on loomulik, et kõik oivaline, mis selles leidub, avaneb suurema selgusega kui kõik see, mis jääb sellest kirjandusest väljapoole. Ühe kirjanduse eeliste selge teadvustamine ja ähmane ettekujutus teiste kirjanduste eelistest võib jälle põhjustada esimese üle- ja teise alahindamist. (Neukirch 1853: 53, 17.)

Maailmakirjandus on Neukirchi arvates parim tee hariduseni ja vabaduseni: „Luuletajatelt õpitud teadmuse väärtust tuleb vägagi kõrgelt hinnata, seda ei saa asendada ühegi teise vahendiga jõudmaks igakülgse hariduse ja üha suurema vaimse vabaduseni“ (samas, 40). Suurem vaimne vabadus ei olnud Nikolai I aegses Vene impeeriumis sallitud siht, mistõttu lisaks mitmetele ebasoovitavatele nimedele nagu George Sand või Karl Gutzkow töid need sõnad koostajale kaasa ministeeriumi range noomituse.

Uue keisri troonitulekuga muutus impeeriumis olukord kirjandusteaduse kasuks. 1863. aastal jõustus Tartus uus ülikoolistatuut, mis kehtestas kõigis Venemaa ülikoolides üldise kirjanduslooo kateedrid. 1865. aastal loodud saksa ja võrdleva keeleteaduse õppetool, mida juhatas 1899. aastani professor Leo Meyer (1830–1910), keskendus küll peamiselt keeleteadusele, kuid loenguprogrammis oli ka vanaindia, kreeka ja saksa kirjandus. Saksa ja üldise kirjanduse lektoriks oli pikka aega (1867–1893) dotsent Woldemar Masing (1836–1923), kes luges saksa kirjanduse kõrval ka võrdlevat kirjanduslugu, tundes hästi ka itaalia ja hispaania kirjandust, ning üldist kirjandusteadust: tema dissertatsioon „Über Ursprung und Verbreitung des Reimes“ (1866) käsitles meetrikat (Rosenberg 1931: 24, Biograficheskij Slovar´ 1903: 566). Tartu ülikooli raamatukogu direktor ja Õpetatud Eesti Seltsi president aastatel 1899–1912 Wolfgang Schlüter (1848–1919) pidas 1893. aastast loenguid saksa varasemast kirjandusest („Nibelungide laulust“, Ulfilast, Hartmann von Aue „Vaesest Heinrichist“ jm), samuti Baltikumist pärit saksakeelsetest kirjanduslikest mälestusmärkidest (Biograficheskij Slovar´ 1903: 584; vt ka Lukas 2003: 106–112).

Klassikalise filoloogia professor Wilhelm Hörschelmann (1849–1895) pidas antiikkirjanduse ja oma lemmikala meetrika kõrval ka loenguid Goethest. Aastatel 1882–1894 õpetas Tartus võrdlevat keeleteadust Leopold von Schroeder (1851–1920), hilisem Viini ülikooli indoloogiprofessor, kelle võrdleva usundiloo käsitlustes avarus maailmakirjanduse mõiste eesti mütoloogilisest vaimuilmast India omani.

1893. aasta märgib saksakeelse ülikooli lõppu Tartus. Kaiserliche Universität Dorpat'ist saab Императорский Юрьевский Университет. Kuna paljud saksa professorid olid sunnitud ülikoolist lahkuma ning isegi saksa keele ja kirjanduse alased lõpu- ja promotsioonitööd lükati tagasi, nihkus üldise kirjandusteaduse raskuskese vene keele ja kirjanduse kateedrisse. Selline kateeder oli saksakeelses ülikoolis algusest peale ja et selle õppejõududeks olid sageli nimekad teadlased, ei piirdunud huvi vene kirjanduse vastu Tartus sugugi ainult slavistika üliõpilastega. Seetõttu luges Tartu esimene vene kirjanduse professor Gregori Glinka (1776–1818) oma loenguid vene kirjandusest esialgu hoopis prantsuse keeles, pealkirja all „Sur la littérature russe“. 1890. aastate teisel poolel luges üldist kirjandusteadust filosoofia-dotsent Jevgeni Bobrov (1867–1933). Mitmed Tartu slavistid olid komparativistliku haardega juba tänu oma akadeemilisele ettevalmistusele: Andrei Kaissarov (1782–1813) oli õppinud Göttingenis, tuntud Lermontovi-uurija Pavel Viskovatov (1842–1905) Leipzgis ja hoopis germanistikat. Viskovatov mängis olulist rolli saksa-vene kultuurivahenduses, kirjutades vene keeles saksa ja saksa keeles vene kirjandusest. Tema germanistika-alane tuntuim kirjutis käsitles Goethe „Fausti“ (Viskovatov 1896), saksa kirjandusavalikkusele oli aga mõeldud tema vene kirjanduslugu (Wiskowatow 1881).

Märgiks taaskordsest kultuurilise dominandi nihkest on tõik, et alates 1904. aastast hakkas üldist kirjanduslugu Tartus lugema mitte saksa ega vene, vaid hoopis läti keele lektor Jēkabs Lautenbahs (1847–1928), kellest sai 1918. aastal üldise kirjandusloo dotsent (Rosenberg 1931: 31). Tema loengud hõlmasid saksa, prantsuse, inglise, itaalia ja hispaania kirjandust (Anzeige der Vorlesungen 1904: 10).

Eesti keel oli Tartu ülikoolis akadeemilise õpetamise ja uurimisobjektiks küll juba 1804. aastast alates, kui eesti keele loenguid asus Tartus pidama Friedrich David Lenz (1745–1809), J. M. R. Lenzi vanem vend. Seostudes esialgu peamiselt tulevaste teoloogide tarvidusega, muutub eesti keel ajapikku ülikooli õppeprogrammis üha olulisemaks teemaks ning õige pea lisandub huvi eesti rahvaluule ja mütoloogia vastu. 1841. aastal pidas klassikalise filoloogia õppejõud Ludwig Preller (1809–1861) loenguid „Kalevalast“, mille üle diskuteeriti parajasti intensiivselt Õpetatud Eesti Seltsis.

Eesti keel, rahvaluule ja mütoloogia kuulusid esialgu peamiselt germanistikaõppejõudude (nt Meyeri, Schlüteri) teaduslikku tegevussfääri (nt Meyer 1877, 1890, 1891; Schlüter 1882), kuni eesti keele lektoriametisse asus esimese eestlasena Dietrich Heinrich Jürgenson (1804–1841), kelle loenguplaani kuulus ka saksakeelne kursus „Eestlaste poeesiast“ („Poesien der Ehsten“, vt Anzeige der Vorlesungen 1840: 12). Jürgenson andis välja esimese eesti kirjanduse ajaloo, saksakeelse „Kurze Geschichte der ehstnischen Literatur“ (Jürgenson 1843–1844), pannes sellega aluse filoloogilis-bibliograafilis-kultuurilooliseks meetodile, mis jäi laias laastus aluseks ka teistele eesti kirjanduslugudele. Ulatuslikumalt käsitles eesti kirjandust oma lektoriameti ajal (1889–1908) Karl August Hermann (1847–1928), esimene

doktorikraadiga eesti filoloog. Tema uurimused eesti kirjandusest olid võrdleva suunitlusega, käsitledes vene ja saksa kirjanduse mõju eesti kirjandusele (Hermann 1899, 1904, 1905).

Koos eestikeelse ülikooli sünniga 1919. aastal loodi ka eesti ja üldise kirjanduse õppetool, mille täitjaks asus 1922. aastal Gustav Suits (1883–1956), aastatel 1924–1944 professorina. Suits oli Georg Brandese õpilane, kelle „võrratut kirjandusajaloolist ümberhaaret“ ta imetles (Suits 2002 [1927]: 347) ning kelle eeskujul taotles oma kirjandusõpetuses võrdlev-ajaloolist lähenemist, käsitledes kõrvuti eesti kirjanduse teemadega ka üldise kirjandusteaduse ja metodoloogia küsimusi ning maailmakirjanduse ajalugu, seda nii ülevaateleenguis (nt „Saksa märtsirevolutsiooni kirjanikud“, „Madalmaade ja Skandinaavia kirjandusest“, „Uuemast hollandi ja flaami kirjandusest“, „Baltisaksa ja eesti kirjanduse arengust XIX sajandi I poolel“) kui ka üksikautoritele ja -küsimustele pühendatud seminarides (Shakespeare'i „Hamlet“, Voltaire'i "Candide", Romain Rolland, Anatole France, Strindberg jne). Selline haare kujunes Tartus traditsiooniks. Tavaks sai, et samad õppejõud lugesid nii eesti kui ka maailmakirjanduse kursuseid, mis tegi võrdleva lähenemise elementaarseks. Toonaste õppejõudude (nt August Annist, Johannes Semper, aga ka vöõrfiloloogid nagu Rudolf Gutmann) maailmakirjanduse mõiste oli hilisemaga võrreldes tunduvalt avaram, hõlmates Lääne-Euroopa kirjanduskaanoni kõrval ka lähimat kirjanduslikku naabrust (läti, leedu, soome, Ida-Euroopa ja Skandinaavia kirjandusi).

Nõukogude aeg säilitas küll formaalselt eesti kirjanduse maailmakirjandusliku ümbruse „väliskirjanduse“ sildi all, kuid väliskirjanduse mõiste ahenes, piirdudes vaid Lääne etableerunud kirjanduskaanoniga ja sedagi valikuliselt, vastavalt sellele, keda marksistlik-leninistlik ideoloogia „progressiivseks“ pidas. „Väliskirjandus“, eriti aga selle suhe eesti kirjandusega sattus sel määral ideoloogilise surve alla, et eesti kirjandust oli otstarbekam käsitleda suletud, omaenese mahlas keeva nähtusena. Samal ajal nihutati esiplaanile vene kirjandus, mille mõju ja rolli eesti kirjanduse kujunemisel tuli rõhutada. Kuid just vene filoloogias tuli Tartu kirjandusteadusesse impulss, mis andis tõe mitmetele distsipliinidele, luues ka ühe päris uue – semiootika: Tartu Ülikooli liberaalsem vaim meelitas siia õppejõuks Juri Lotmani, kes asus 1956. aastast esialgu arendama Tartu slavistikat, olles aastatel 1960–1977 vene kirjanduse kateedri juhataja ning alates 1963. aastast professor. Ainult lennukas komparatiivne haare ning maailmakirjanduse hea tundmine said teda viia üldistusastmeni, mis võimaldas kirjeldada ja tüpologiseerida mitte üksi kirjandust, vaid kogu kultuuri.

Tartus kujunes Lotmani teooria perifeeriast kui alast, kus kiirenevad semiootilised protsessid, ning idee piiride dialoogilisest/vahendavast, tõlgendavast/loomingulisest funktsioonist (vt nt Lotman 1999). Kultuur saab oma tähenduse piiridel ehk perifeerias. Ükski kultuur (sh kirjandus) ei arene ainult iseendast lähtuvalt, vaid alati dialoogis, elavas kokkupuutes teiste kultuuridega. Avatud piir on tõlgendusmehhanism ja ühtlasi tõlkimise koht, kus kultuuride vaheline dialoog on eriti intensiivne. Kultuur saab oma tähenduse piiril või isegi sealpoolt

piiri. Identiteet on suhe (teise), piirifenomen, seotud piiritõmbamise ja piiriületusega dialoogilises olukorras.

Lotmani teooria kaudu Tartu võrdleva kirjandusteaduse loole tagasi vaadates asetub see uude valgusse. Tartu perifeerne asend on vaadeldav eri kultuuride ristumis- ja kohtumispaigana, mis on soosinud kultuuride võrdlevat käsitlust, näinud võrdluses ainuvõimalikku kultuuri- (kirjandus-)uurimise meetodit. Siin ei ole kultuuride võrdlus olnud vaid teoreetiline abstraktsioon, vaid igapäevaselt kogetud praktika. Perifeeria soosib piiritaju teket, ja see on just võrdleva kirjandusuurimise lähtepunkt: otsida kokkupuutepindu ja suhteid tekstide, kultuuride, meediumide, distsipliinide vahel, sest võrdlus on piiritõmbamine, aga samal ajal juba ka piiriületus.

Olen jõudnud maailmakirjanduse mõiste esilekerkimise, institutsionaliseerumise, de- ja reaktualiseerumise lugu järgides ringiga tagasi artikli lähtepunkti, Franco Morettilt laenatud moto juurde: maailmakirjanduse uurimine on väljakutse rahvuskirjanduse uurimisele, nii nagu maailmakirjandus on väljakutse rahvuskirjandusele. Ta on selle arengumootor ja piiride avardaja. Maailmakirjanduses osalevad need, kes on dialoogis maailma (ja maailmakirjandusega). See on kultuurilise kestvuse huvides: „Ajalooline vaatlus tõendab, et vaevalt leidub elujõule kindlamat tagatist kui kultuuri suhtlus teiste kultuuridega ja kõige laiemas mõttes maailma-kultuuriga“ (Talvet 2005b: 433).

Kirjandus

Anzeige der Vorlesungen = Anzeige der Vorlesungen, welche auf der Kayserlichen Akademie zu Dorpat ... gehalten werden. Dorpat: Mattiesen, 1802–1918.

Bhabha, Homi K. 1994. *The Location of Culture*. London; New York: Routledge, 1994. – DOI: 10.4324/9780203820551.

Биографический Словар' 1903 = Биографический Словарь профессоровъ и преподавателей Юрьевского, бывшаго Дерптскаго университета (1802–1902). II. Под ред. Г. В. Левицкий. Юрьевъ 1903.

Brandes, Georg 1899. *Weltliteratur*. – *Das litterarische Echo*. Halbmonatsschrift für Litteraturfreunde, II / No. 1, S. 1–5.

Casanova, Pascale 2004. *The World Republic of Letters*. London: Harvard University Press. [Originaal: *La République mondiale des lettres*, Paris: Seuil, 1999.]

Cornis-Pope, Marcel, John Neubauer 2004–2010. *History of the Literary Cultures of East-Central Europe*. 4 vols. Masterdam-Philadelphia: John Benjamins Publishing.

Damrosch, David 2003. *World Literature, National Contexts*. – *Modern Philology*, Vol. 100, No. 4, pp. 512–531. – DOI: 10.1086/379981.

Deleuze, Gilles, Félix Guattari 1975. *Kafka: Pour une littérature mineure*. Paris: Les éditions de Minuit.

Dilthey, Wilhelm 2005. *Das Erlebnis und die Dichtung*. Lessing. Goethe. Novalis. Hölderlin. *Gesammelte Schriften* Bd. XXVI. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

- Dyserinck, Hugo** 1991. Komparatistik: Eine Einführung. Bonn.
- Eckermann, Johann Peter** 1836. Gespräche mit Goethe in den letzten Jahren seines Lebens. Bd. I, II. Leipzig: Brockhaus.
- Goethe, Johann Wolfgang** 1998. Werke. Hamburger Ausgabe in 14 Bänden. Bd. 12, Schriften zur Kultur und Literatur. Maximen und Reflexionen. München: Beck.
- Grimm, Jakob, Wilhelm Grimm** 1984. Deutsches Wörterbuch. Bd. 14. Leipzig: Hirzel.
- Hasselblatt, Cornelius** 2011. Kui(das) Eestis hakati lugema? – Vikerkaar, nr 1, lk 128–138.
- Hermann, Karl August** 1898. Eesti kirjanduse ajalugu esimesest algusest meie ajani. Jurjev: K. A. Hermann.
- Hermann** 1899 = Херманн, К. А. Пушкин в эстской литературе. Речь, произ. в торжеств. Собрании императ. Юрьевск. ун-та. 26. V 1899. – Ученые записки Императорского Юрьевского университета, Т. 5, с. 104–107.
- Hermann** 1904 = Херманн, К. А. Гоголь в эстской литературе. – Ученые записки Императорского Юрьевского университета, 1904, Т. 5, с. 120–123.
- Hermann, Karl August** 1905. Schiller in der estnischen Literatur. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, S. 39–44.
- Hörnigk**[, Johann 1671]. Poeseos laus, oratione augurali, in Gymnasio Revaliensi, delibata Cal[endis] Maji, A[nn]o M. DC. LXXI. Revaliae: Adolphus Simon, C4. [Eesti keeles: Luulekunsti ülistus, esitatud Tallinna gümnaasiumis inauguratsioonikõnes maikuu kalendridel 1671. aastal. Tlk Kristi Viiding. – Methis. *Studia humaniora Estonica* 2015, nr 16, lk 191–205.]
- Jürgenson, Dietrich Heinrich** 1843–1844. Kurze Geschichte der ehstnischen Literatur. Aus dem Nachlasse des Seminarinspektors Jürgenson. I, II. – Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Bd. 1, H. 2, Dorpat: in Commission bei Fr. Severin (Leipzig : in Commission bei E. F. Köhler), 1843, S. 40–52; Bd. 1, H. 3, Dorpat: in Commission bei E. J. Karow (Leipzig : in Commission bei C. F. Köhler), 1844, S. 61–73.
- Lenz, Jakob Michael Reinhold** 1845. Der verwunderte Bräutigam / von Jacob Michael Reinhold Lenz; im Manuscript aufgefunden und herausgegeben von K. L. Blum. Berlin: Duncker & Humblot.
- The Longman Anthology 2004 = The Longman Anthology of World Literature. Eds. D. Damrosch, A. Alliston, M. Brown. Pearson Longman.
- Lotman, Juri** 1999. Semiosfäär. Koost ja tlk K. Pruul. Tallinn: Vagabund.
- Lukas, Liina** 2003. Germanistik in Tartu in der Wendezeit – von der Inlands- zur Auslandsgermanistik. – Germanistik in Tartu/Dorpat. Rückblick auf 200 Jahre. Hrsg. v. S. Rutiku, R. Kegelman. Tartu: Tartu Ülikool, S. 106–112.
- Lukas, Liina** 2015a. Bildungsroman – veel üks Tartu lisandus romaaniteooriasse. – Methis. *Studia humaniora Estonica*, nr 15, lk 188–193. – DOI: 10.7592/methis.v12i15.12123.
- Lukas, Liina** 2015b. Die Aneignung der Weltliteratur in Tartu. – Taming World Literature. In honorem Jüri Talvet. Interlitteraria. Supplement 1. Eds. L. Lukas, K. Talviste, pp. 130–147.
- Meyer, Leo** 1877. Über einige ältere estnische Volkslieder und ein finnisches Lied bei Goethe. – Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft, Heft IV. Dorpat: Laakmann, S. 33–46.
- Meyer, Leo** 1890. Ueber das älteste bekannte estnische Gedicht: Vortrag gehalten in der Jahresversammlung der Gelehrten Estnischen Gesellschaft am 18. Januar 1890. Dorpat: Mattiesen.

- Meyer, Leo** 1891. Ueber die ältesten Denkmäler der Estnischen Sprache: Vortrag gehalten in der Jahresversammlung der Gelehrten Estnischen Gesellschaft am 18. Januar 1891. Dorpat: Mattiesen.
- Moretti, Franco** 1997. *Atlante del romanzo europeo, 1800–1900*. Torino: G. Einaudi. [Inglise keeles: *Atlas of the European Novel, 1800–1900*. London, New York: Verso 1998.]
- Moretti, Franco** 2003 [2000]. Oletusi maailmakirjandusest. Tlk T. Pakk-Allmann. – *Vikerkaar* 2003, nr 7–8, lk 146–158. [Originaal: *Conjectures on World Literature*. – *New Left Review*, No. 1, pp. 54–68.]
- Moretti, Franco** 2005. *Graphs, Maps, Trees: Abstract Models for a Literary History*. London, New York: Verso.
- Moretti, Franco** 2013. *Distant Reading*. London: Verso.
- Neukirch, Johann Heinrich** 1853. *Dichterkanon: Ein Versuch, die vollendetsten Werke der Dichtkunst aller Zeiten und Nationen auszuzeichnen nebst gedrängter Vorbereitung auf das Lesen der aufgeführten Schriften und Angabe der gewandtesten deutschen Uebersetzungen*. ieuw: Universitätsdruckerei.
- The Norton Anthology 2012 = The Norton Anthology of World Literature. Eds. Martin Puchner *et al.* 3. edition. Norton 2012.
- Oras, Ants** 2003a [1931]. Mõtteid tõlkekirjanduse puhul. – Ants Oras, *Luulekool I*, Tartu: Ilmamaa, lk 31–40.
- Oras, Ants** 2003b [1935]. Märkmeid kultuurist maailmakirjandusest ja meist. – Ants Oras, *Luulekool I*, Tartu: Ilmamaa, lk 57–61.
- Oras, Ants** 2003c [1937]. Maailmakirjanduse tutvustamine ja Eesti Kirjanduse Selts. – Ants Oras, *Luulekool I*, Tartu: Ilmamaa, lk 94–97.
- Raupach, Carl Eduard** 1820. *Ankündigung des inländischen Museums*. – *Inländisches Museum*. Bd. I. Dorpat: Schönmann, S. III–IX.
- Rosenberg, Alexander** 1931. *Literaturwissenschaft und Literaturforschung an der ehemaligen Universität Dorpat. Ein historischer Überblick*. Dorpat.
- Scott, James C.** 1990. *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*. Yale University Press.
- Schlüter, Wolfgang** 1882. *Ein estnischer Zauberspruch*. Dorpat: Mattiesen.
- Suits, Gustav** 2002 [1927]. *Georg Brandest mälestades*. – Gustav Suits, *Vabaduse väraval*. Koost. P. Olesk, H. Runnel. Tartu: Ilmamaa, lk 336–347.
- Talvet, Jüri** 2005a. Võrdlev kirjandusuurimine: edaphos ja episteme. – Jüri Talvet, *Tõrjumatu äär*. Tartu: Ilmamaa, lk 96–108.
- Talvet, Jüri** 2005b. Maailmakirjanduse kodustamise küsimusi. – *Keel ja Kirjandus*, nr 6, lk 433–441.
- Tamm, Marek, Märt Väljataga** 2010. *Rahvusülene kirjandus, kriitika ja raamatuturg*. – *Vikerkaar*, nr 6, lk 179–188.
- Tuglas, Friedebert** 1912. Kirjanduslik stiil. Mõned leheküljed salmi ja proosa ajaloost. – *Noor-Eesti* IV. [Tartu]: Noor-Eesti, lk 23–100.
- Valdés, Mario J., Djelal Kadir** 2004. *Literary Cultures of Latin America. A Comparative History*. 3 vols. Oxford: Oxford UP.

Viiding, Kristi 2002. Die Dichtung neulateinischer propemptika an der Academia Gustaviana (Dorpatensis) in den Jahren 1632–1656. Tartu: Tartu University Press.

Viiding, Kristi 2015. Non tibi per ventos veneranda Poëtica crescit... Johannes Hörnick ja humanistlik poeetikakäsitlus varauusaegses Eestis. – Methis. *Studia humaniora Estonica*, nr 16, lk 179–190. – DOI: 10.7592/methis.v13i16.12459.

Wiskowatow, Pavel 1881. Geschichte der russischen Literatur in gedrängter Übersicht: ein Leitfaden nebst bibliographischen Notizen mit besonderer Berücksichtigung der neueren Literatur. Dorpat–Fellin. [Zweite Auflage 1884.]

Viskovatov 1896 = Висковатов, Павел. О „Фаустъ“ Гете. Санкт-Петербург 1896.

Liina Lukas – PhD, Tartu Ülikooli kultuuriteaduste ja kunstide instituudi maailmakirjanduse dotsent, Eesti vanema kirjanduse digitaalse tekstikogu EEVA tööühma juht. Peamised uurimissuunad: eesti-saksa kirjandussuhted, baltisaksa kirjandus
E-post: liina.lukas[at]ut.ee

Conceptualizations of World Literature in Estonia and Elsewhere

Liina Lukas

Keywords: world literature, comparative literary science, translations, Estonian literature, literature teaching, University of Tartu

In the current era of globalization when the borders of national literature have become exceedingly vulnerable, cultural identities more and more hybrid and the term world literature is applied to global translations into English, a comparative literary scholar might ask a question: would it be possible to perceive of a literary world analogously to the world of music? Would it be possible that as Bach does not need to be interpreted within the context of German music or Pärt within the context of Estonian music, works of literature relate to each other within the global field of literature and are no longer related to their linguistic and cultural contexts? In order to come to a „bigger picture“, to achieve a more extensive level of generalization, might it be possible to give up the linguistic, historical and cultural contextualization of works of literature? What would a small literature win or lose in such situation?

In the present article the concept of world literature and its' historical conditions – as an object of comparative literary studies – will be explained using the example of Estonian literature. In order to do so, an overview of the history of comparative literary studies at the University of Tartu will be provided. At the University of Tartu, the study of comparative literature was initiated much earlier than systematic study of Estonian literature or its' appearance on the horizon of world literature. Thereby the 'home' (or 'homelessness') of the history of comparative literature history and its re-positionings in different time periods will be analyzed. Having roots in the studies of rhetoric and poetics in the Academia Gustaviana founded in 1632, comparative literary history in the German-language Kayserliche Universität zu Dorpat (re-established in 1802) was initially a topic for professors of classical philology, while shortly after moving under the lectureship of German language and then, during the period of Russification, to the department of Russian language and literature. Beginning in 1904, comparative literature was affiliated with the chairs of Latvian and Estonian, where it developed as a modern disciple in the Estonian-language University of Tartu at the time of Professor Gustav Suits in the 1920s. The Soviet period formally maintained the position of world literature in relation to the Estonian literary canon under the label of 'foreign literature', but the notion of foreign literature narrowed, being limited to those works of the established literary canon of the West that were considered 'progressive' by the Marxist ideology. 'Foreign literature', in particular its relationship with Estonian literature was under ideological pressure to the extent that it was more rational to deal with it as a closed phenomenon boiling in its own juices. At the same time Russian literature was pushed to the fore. Its influence and role in the development of Estonian literature had to be emphasized. However, it was precisely Russian philology where Tartu literary studies was given an impulse that gave an impetus to several disciples in Tartu as well as elsewhere, while also creating a completely new field – semiotics.

The theory of periphery as an area, where semiotic processes accelerate and the creative and dialogical function of borders developed in Tartu by Juri Lotman, explains a great deal about the history of Comparative Literature in Tartu: the peripheral location of Tartu, its changing identity turns out to be the crossroad and meeting point of diverse cultures. This has facilitated comparative approach to cultures and view comparison

as the only possible methodology of literary studies. At the periphery the perception of borders sharpens, and this exactly is the field of Comparative Literature.

Liina Lukas – PhD, associate professor of Comparative Literature at the Institute of Cultural Research and Fine Arts, University of Tartu; leader of the Research and Web Project of Estonian Older Literature EEVA. Main fields of research: Estonian-German literature contacts, Baltic-German literature.

E-mail: [liina.lukas\[at\]ut.ee](mailto:liina.lukas[at]ut.ee)